

A HELYTARTÓ KÉT DRÁMÁJA

Rolf Hochhuth: *A helytartó*. (Európa K. 1966); Saul Friedländer: *XII. Pius és a Harmadik Birodalom*. (Kossuth K. 1966).

XII. Piusnak a náci Németországgal szemben tanúsított magatartása, különösen, ami a zsidóság irtásához adott mintegy hallgatolagos beleegyezését illeti, minden szenvedélyes vitát s minden fáradtságos kutatást megérdemlő kérdés. A pápa személy szerinti felelősségének tisztázása csak a katolikusok nézőpontjából lehet probléma, akik benne eszmeviláguk megtestesülését látják. A történettudomány, mely nem tartja lehetségesnek, hogy világméretű események alakulásában az egyeseknek meghatározó szerepük legyen, a dolog iránt azért érdeklődik, mert meg kell találnia a választ minden lényeges kérdésre, mely közrejátszott abban, hogy a náciizmus létrejöjjön s rögeszméből tragikus valósággá váljék. Figyelmet kell tehát fordítanunk minden mozzanatra, mely közelebb segíthet az okok felderítéséhez, s ezáltal lehetővé teszi, hogy megismétlődésüknek elejét vegyük. Nem csekély teret kap ebben a pápaság és a Harmadik Birodalom kapcsolata, s azért kisérvük érdeklődéssel azt a szenvedélyes polémiaát, mely Rolf Hochhuth drámája körül színre kerülése óta folyik, mert ennek során egyre-másra jutnak napfényre a nélkülözhetetlen dokumentumok, melyek előbukkanása Hochhuth nélkül még soká váratott volna magára. A Helytartó tehát mindenekelőtt abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy mind a politikai, mind a tudományos életben felrázta a kedélyeket, s indítójává vált egy tisztázó folyamatnak, mely nagy lehetőségeket rejt magában a második világháborút megérelő jelenségek okainak felderítésére, s legalábbis egy keresztmetszetben bepillantást engedhet a társadalmi erők mélyébe, melyek az eseményeket mozgatták, s mint a vita fejleményei mutatják, részben mozgatták ma is. A csatározások valóban tág mezőn folynak, hol színházi botrányoktól a tanulmánykötetekig számos fegyvernemet vonultatnak fel a szemben álló felek. Egyszerre több dokumentumgyűjtemény is megjelent ezzel kapcsolatban, maga a Vatikán is közzéteszi levéltárának vonatkozó anyagát, (az elmúlt hetekben adta közre a vatikáni könyvtár XII. Piusnak a német püspökökhöz intézett leveleit is: *Lettres de Pie XII aux évêques allemands, 1939—1944.*), s így különböző irányból és különböző mélységben közelíthetjük meg a minket érdeklő problémákat. Magyarul most Saul Friedländer összeállítású jelent meg Széll Jenő fordításában.

A Helytartó körül kitört vihar szele előbb ért el hozzánk, mint a színdarab, melyet 1963-ban mutattak be, Magyarországra azonban csak az idén került el, előbb a Thália Színház erősen rövidített előadásában, utóbb pedig Kalász Márton teljes szövegű fordításában olvasmányként is. A hírből — a katolikusok világszerte kitörő tiltakozásából — azt hihettük, hogy Hochhuth a vallással szemben álló oldalról támadja a pápát, s valami olyasmit igyekeznek bizonyítani, hogy a katolicizmus alul maradt a náciizmussal szemben. Nos, a darab mélyen vallásos meggyőződésre enged következtetni, nemcsak hogy katolikus, de egyenesen teológiai alapokra helyezi a felvetett kérdést. Ilyenformán a téma váratlanul messze esik tőlünk, mert nem azt fejtegeti, hogy az imperializmus korában elegendő-e az az ideológiai fegyverzet, amit a kor által felvetett problémákkal szemben a vallás nyújtani tud, hanem, hogy eléggé vallásos ember volt-e XII. Pius, minek megítélése nem a mi dolgunk, hanem a római egyház belügye.

A darab középpontjában Riccardo és a Doktor alakja áll szemben egymással a szent ágostoni filozófia talaján, mint a Jó és Rossz teológiai síkra terelt párharcának küzdő felei, akik körül statisztaként mozognak a többiek, maga a címszereplő pápa is. Hochhuth szenvedélyének teljes erejét e két figurára ruhazza, míg többi alakja háttérbe szorul. Szereplői csak részben költöztek, egy részüket élő személyekről mintázta, s ez a furcsa kettősség — élőlények a szimbólumok között — azt eredményezi, hogy csak a végtelen jellemek bemutatására talál módot. Lélegző emberei — különösképpen az írónak roppant nehezen megragadható Gerstein alakja — nehezen alkalmazkodnak a filozófia mezején teremtődött helyzetekhez, melyekhez — valljuk meg őszintén — a huszadik századi nézőnek és olvasónak sincs sok érzéke. A teológiai tételeket kifejező szimbólumok megértése és átérzése nem csekély erőpróbát ró ránk, s ezért a darab nagy részével szemben idegenül állunk. Lenyűgöző hatásuk csak azoknak a jeleneteknek van, melyekben az író a náciizmus kegyetlenkedéseit állítja eléink, ezek azonban csak a kulcsszák szerepét kapják a szándék szerint, s hogy mégis előtérbe nyomulnak, nem annyira a tervszerűségnek, mint inkább az ábrázolt kormalk és a mi személyes emlékeimnek

a következménye. A mondanivaló és a szemléletmód oly erősen megkötí a szerző kezét, hogy a dráma egésze csak a vele teljesen azonosulni tudóknak nyújthat élményt, míg a többiek kénytelenek néhány remekbe szabott részlettel megelégedni, főleg azokkal, melyekben a két monumentális főalak lép a színre, Riccardo és a Doktor. Lényegében Hochhuth színműve egy katolikus lélek vívódását tárja fel, annak teljes mélységét, de korlátait is: nem a náciizmust gyűlöli, hanem a gyilkosságot, s a pápát nem azért vonja felelősségre, mert támogatta a hitleri rendszert, hanem azért, mert nem igyekezett szolidabb módszerekre szorítani, s ezzel sokakban megrendítette a Krisztus helytartójába vetett hitet.

Friedländer könyvében dokumentumokat olvasunk egymás után, tucatszám, meglehetősen szenvtelen hangú, vagy legalábbis tartózkodó magyarázatokkal és átvetető megjegyzésekkel. Ezekből az iratokból azonban olyan kép tárul a szemünk elé, amit egyhamar nem fogunk elfelejteni. Íme egy részlet a drámában is szereplő Gersteinnek a pápa számára írt jelentéséből:

„A Diesel kipufogó gázával ölik meg az embereket. De a Diesel-motor nem működik!... Az emberek várnak a gázkamrákban. Hiába. Kihallatszik a sírásuk, a zokogásuk... 2 óra 49 perc elteltével — a stopper mindent regisztrált — a Diesel beugrik. Eddig a pillanatig még élnek az emberek a négy kamrában, négyszer 750 ember négyszer 45 köbméteren összezsúfolva! — eltelik további 25 perc. Úgy van, már sokan meghaltak. Lehet látni az apró kémlelőnyílás üvegén át...” S egy lappal alább a pápa karácsonyi üzenete, mely arra szólít fel „minden nagylelkű és becsületes érzésű embert”, hogy ne nyugodjék „addig, amíg a föld valamennyi népében és nemzetében nem nőtt légióvá azoknak a csapata, akik el vannak tőkelve arra, hogy visszavezetik a társadalmat az isteni törvény megingathatatlan súlypontjához... Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik a megszámlálhatatlan halottnak, ... azoknak a százezreknek, akik minden vétek nélkül, kizárólag nemzetiségük vagy fajuk miatt, halálra vagy lassú pusztulásra vannak ítélve”.

A Hochhuth darabjában felvetett kérdésekre ezek a korántsem szimbolikus értelmű akták adnak választ, s ezért a két könyv csak együtt olvasható. Ezek az ügyiratok nem az Antikrisztus birodalmáról adnak helyszínrajzot, hanem arról, az állítólag megmagyarázhatatlan rokonszenvről, mely a magánemberként támadhatatlan becsületű helytartót a gonosztevőkhöz fűzte. Hochhuth munkájának eléggé nem hangoztatható érdeme, hogy a kérdést felteszi, s kényszeríti a válaszadásra. Önmaga azonban nem ad választ. Kétségtelenné teszi XII. Pius felelősségét, de még inkább misztifikálja ennek a bizonyos rokonszenvnek az érthetetlen voltát. Bár szenvedélyesen támadó hangja joggal ébreszti fel azt a hitet, hogy egyértelműen meghatározható álláspontból rohan ki, végeredményben magára hagyja az olvasót. Friedländer jóval szerényebben, de nem remegő kézzel mutat rá arra, hogy a pápai magatartás oka a kommunizmus terjedésétől való félelem. A hős igazi drámája nem a színdarabban, hanem a dokumentumgyűjteményben bontakozik ki. Hochhuthot alapállása arra kényszeríti, hogy a Vatikán és a Harmadik Birodalom viszonyában a katolicizmus belügyét lássa, holott a konfliktus szélesebb kereteket kíván, mert társadalmi rendszerek szembenállásáról van szó. Így áll elő az a furcsa helyzet, hogy a „száraz”, hivatalos iratok drámai konfliktusa drámább a drámáénál, s a klasszikus követelményeknek is jobban megfelel, bemutatván az egyéni becsület és a társadalmi — ezáltal osztálytársadalmi — érdekek tragikus összeütközését.

KULCSÁR PÉTER